

ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

МАГАСЬ-ДЕМИДАС ЮЛІЯ ІВАНІВНА

УДК 94 (477.4) "1860/1914": 334

**КООПЕРАТИВНИЙ РУХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
У 1860-ті – 1914 РОКИ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Черкаси – 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії України Кам'янець-Подільського державного університету Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Федьков Олександр Миколайович,
Кам'янець-Подільський державний університет,
доцент кафедри історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Половець Володимир Михайлович,
Чернігівський державний педагогічний університет
ім. Т.Г.Шевченка, завідувач кафедри
українознавства і політології

кандидат історичних наук, доцент
Десятніков Іван Валерійович,
Східноєвропейський університет економіки
і менеджменту, завідувач кафедри туризму

Захист відбудеться “9” квітня 2008 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 73.053.01 у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького за адресою: 18031, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81, кім. 211.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (18031, м. Черкаси, вул. Університетська, 22)

Автореферат розісланий “7” березня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

Корновенко С. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. За умов глибоких соціально-економічних і політичних змін, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, спостерігається посилення інтересу до економічної історії українського народу. Це спричинило активізацію досліджень у цьому напрямку. Оскільки кооперація Правобережжя була невід'ємним елементом господарства українських земель другої половини XIX – початку XX ст., її вивчення є необхідним для формування повної картини історії розвитку економіки України.

Необхідність вивчення проблем кооперативного руху зумовлена сучасними економічними перетвореннями у нашій державі. За наявності кризових явищ у сільському господарстві та промисловості, низького рівня життя основної частини населення, неефективності економічних реформ, особливої актуальності набувають такі риси, як підприємливість та ініціативність. Оскільки в колишньому Радянському Союзі держава вирішувала за громадян більшість політичних і соціально-економічних проблем, значна частина українців не звикла виявляти ініціативу, тому їй за сучасних умов важко змінити свої життєві позиції. Чудовим зразком самоорганізації населення є кооперація. Зокрема, сільськогосподарські кооперативи можуть стати однією з форм організації виробництва у реформованому сільському господарстві, а кредитні спілки можуть надати необхідну фінансову допомогу молодому приватному підприємництву. Проте для ефективного втілення кооперативних ідей у життя необхідно вивчити історичний досвід, щоб урахувати помилки і перейняти позитивні ініціативи.

Тема дисертації є актуальною, оскільки на сьогоднішній день немає наукової праці, яка б цілісно розглядала розвиток кооперації на Правобережній Україні протягом зазначеного періоду. Постає необхідність проаналізувати діяльність різних форм кооперативних установ краю, їх взаємовідносини із державними, політичними інституціями, простежити віхи їхнього розвитку.

Отже, обрана для вивчення тема має наукове, практичне, суспільно-політичне значення, чим і обумовлена її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано згідно наукової проблематики кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету. Вона узгоджується із темою наукового пошуку відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ “Влада і суспільство на українських землях у XIX – на початку XX ст.: тенденція розвитку у контексті історії Центрально-Східної Європи” (номер державної реєстрації 0105U000284).

Об'єктом дослідження є кооперативний рух Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX століття.

Предметом дослідження є соціально-економічні передумови появи кооперативного руху на Правобережжі, його законодавчі засади, зародження і розвиток різних типів кооперативних установ Правобережжя, їх роль у розвитку економіки краю, політика органів влади, ставлення станових органів самоврядування (земств) та політичних партій щодо кооперативів.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з другої половини XIX століття до 1914 р. Нижня межа (1860-ті роки) зумовлена виникненням у 60-х рр. XIX ст. перших кооперативів на території Правобережжя. Передумови для їх появи склалися внаслідок реалізації селянської реформи 1861 р., яка стимулювала розвиток капіталістичних відносин. Верхня межа (1914 р.) пов'язана із початком Першої світової війни, яка зумовила якісно нові, відмінні від попередніх, фактори й тенденції у розвитку кооперативного руху.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються Правобережних українських земель у межах Київської, Подільської й Волинської губерній, що, відповідно до адміністративно-територіального поділу Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., входили до Київського генерал-губернаторства. Вибір цих меж зумовлений наявністю в цьому регіоні своєрідних рис економічного розвитку, що спричинили певні

особливості розгортання кооперативного руху цього краю. Використані у дисертації історичні поняття “Київщина”, “Поділля”, “Волинь” є синонімами до назв однойменних губерній.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного й об’єктивного аналізу джерел, досягнень вітчизняної й зарубіжної історіографії всебічно дослідити кооперативних рух Правобережної України у 1860-х – 1914 рр., показати цілісну картину його розвитку.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки теми, рівень та повноту забезпечення її джерельної бази;
- з’ясувати соціально-економічні передумови розвитку кооперативного руху, їх специфіку на території Київщини, Поділля та Волині;
- охарактеризувати етносоціальний склад кооператорів, розкрити роль окремих діячів як важливого чинника в розгортанні кооперативного руху;
- проаналізувати законодавчу базу кооперації, особливості її застосування на теренах правобережних українських земель, політику органів офіційної влади стосовно кооперації;
- розробити періодизацію кооперативного руху Правобережної України з урахуванням його особливостей у цьому регіоні;
- дослідити діяльність різних видів кооперативних об’єднань (споживчих, кредитних, ощадно-позичкових товариств, артілей, сільськогосподарських кооперативів), їхніх союзів, з’ясувати їх успіхи та прорахунки;
- розкрити ставлення до кооперації різних політичних партій (через аналіз їхніх програмних документів і практичну роботу на Правобережжі);
- охарактеризувати роль земств у розбудові мережі кооперативних установ на території правобережних губерній. З’ясувати роль кооперативів у економічному й громадському житті Правобережжя.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- вперше в українській історіографії показано цілісну картину розвитку кооперації Правобережної України у 1860-х – 1914 рр.;
- до наукового обігу залучено значний масив архівних матеріалів, які не використовувалися дослідниками раніше;
- зроблено спробу розробки періодизації кооперативного руху на Правобережжі;
- проаналізовано рівень розвитку та ефективності роботи різних форм кооперативних установ;
- розкрито внутрішні аспекти функціонування кооперативів, питання формування оптимальної мережі кооперативних установ;
- проаналізовано позицію окремих політичних партій стосовно кооперації, їхню практичну діяльність в означеному напрямку та її наслідки на теренах правобережних українських земель; висвітлено діяльність земств у справі сприяння кооперативним установам, зокрема звернено увагу не тільки на здобутки, а й на прорахунки земських працівників у цій сфері.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання отриманих результатів при дослідженні соціально-економічної історії України другої половини XIX – початку XX століття, написанні узагальнюючих праць, монографій, підготовці спецкурсів, проведенні лекційних та семінарських занять у вищих навчальних закладах.

За умови творчого осмислення висновки роботи можуть бути використані на сучасному етапі для успішного реформування економіки України, піднесення рівня соціально-економічного становища населення.

Апробація результатів роботи. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету. Загальна концепція дисертації знайшла своє відображення у доповідях і повідомленнях на XI-й Подільській історико-краєзнавчій конференції (Кам'янець-Подільський, 25-26 листопада 2004 р.), I Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів

та молодих науковців “Наука, освіта, суспільство очима молодих” (м. Рівне, 10-11 травня 2006 р.), Другій всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції “Сучасність, наука, час. Взаємодія та взаємовплив” (Київ, 22-24 листопада 2006 р.), Другій всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції “Україна наукова” (Київ, 21-23 грудня 2006 р.), науковій конференції “Місто Хмельницький в контексті історії України” (Хмельницький, 12 вересня 2006 р.), на звітних наукових конференціях викладачів і аспірантів кафедри історії України Кам’янець-Подільського державного університету (м. Кам’янець-Подільський, 2003-2006), звітних наукових конференціях викладачів кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (2006-2007).

Публікації. За матеріалами дослідження автором опубліковано 11 наукових статей, 5 з яких – у фахових виданнях, визначених переліком ВАК України. Загальний обсяг публікацій становить 3,6 друкованих аркуші.

Обсяг і структура дисертації підпорядковані меті, завданням дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (61 сторінка, 706 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 267 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об’єкт та предмет вивчення, окреслено хронологічні й територіальні межі наукового пошуку, сформульовано мету і завдання дослідження, аргументовано наукову новизну, окреслено теоретичну та практичну цінність одержаних результатів, подано відомості про апробацію положень дисертації а також уміщено опис структури дослідження.

Перший розділ “Стан наукової розробки, джерельна база та методологія дослідження” складається з двох взаємопов’язаних підрозділів. У першому підрозділі **“Історіографія проблеми”** проаналізовано

історіографію, на основі чого зроблено висновок, що деякі аспекти кооперативного руху Правобережної України знайшли в ній відображення, але спеціальне дослідження не здійснювалося. В історіографії з обраної для вивчення теми умовно можна виділити декілька періодів: дорадянський, національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., радянський, сучасний і зарубіжний.

До першого періоду належать праці, що з'явилися упродовж другої половини XIX ст. – 1917 р. Характерною рисою їх була відсутність професійних історичних робіт. Це економічні й історико-економічні розвідки, написані економістами, пропагандистами й безпосередніми учасниками кооперативного руху. Вони розглядали кооперативний рух Російської імперії як цілісне явище, наводячи окремі факти стосовно Правобережної України. Їхні праці мали загальний характер¹ або присвячувалися якомусь одному виду кооперації чи окремій проблемі². Автори приділяли найбільшу увагу аналізу передумов та причин появи і розвитку кооперативів, організаційних засад їх діяльності, практичній роботі земств у напрямку допомоги кооперативам.

Під час національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. в Україні вийшли праці П. Пожарського³, Б. Стопневича⁴. Важливими рисами їх було те, що, по-перше, український кооперативний рух розглядався як самостійний предмет дослідження; по-друге, відкрито піднімалося питання впливу національного фактору на становлення кооперації в Україні. У цей час також виходили друком роботи представників старої російської кооперативної школи⁵.

---

¹ Бородаевский С.В. Кооперации. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1904.; Шапиро И.А. Руководство по всем отраслям кооперации. Теория, практика и история потребительской, кредитной, производительной и сельскохозяйственной кооперации. – СПб.: Кн-во “Прометей” Н.Н.Михайлова, 1913.

² Тотомианц В.Ф. Потребительные общества. История, теория и практика. – СПб.: Книгоиздательское т-во “Улей”, 1907.; Чупров А.И. Мелкий кредит и кооперация. – М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1909.; Маслов С. Земство и кооперация. – М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1914.

³ Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – К.: Друкарня товариства “Робітничка книга”, 1919.

⁴ Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні. (Спроба історико-статистичного начерку). – Полтава: Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919.

⁵ Меркулов А.В. Вопросы кооперативного движения в России. – Пг.: Тип. “Рабочее дело”, 1918.; Хижняков В.В. Земство и кооперация. – М., 1918.; Хейсин М.Л. Исторический очерк кооперации в России. –

У радянський період сформувалася нова група авторів, які осмислювали кооперацію з точки зору марксистських поглядів. Праці 1920-х – початку 30-х рр. можна умовно розділити на дві групи. До першої належали роботи, у яких кооперативний рух розглядався неупереджено (П. Височанський⁶, П. Мохор⁷). На загальному тлі виділялися роботи П. Височанського, у яких автор навів цінні факти стосовно розвитку кооперативних товариств Правобережжя. Другу групу становили роботи, в змісті яких переміг ідеологічний диктат⁸. Запозичивши раніше опубліковані дані, вони використали їх для того, щоб показати, як дореволюційна кооперація служила “буржуазним елементам”.

Згодом дослідження припинилися, оскільки дореволюційна кооперація як економічна організація, що функціонувала в умовах капіталізму, не вписувалася у панівну модель планової економіки. Новий етап вивчення розпочався у 60-х рр. ХХ ст. Вийшов ряд робіт, у яких залучалися нові джерела⁹. Кооперації Правобережної України найбільше уваги було приділено у працях Л.І. Гайдай. У них розкрито вплив столипінської аграрної реформи на розвиток кооперативів, висвітлено позитивні зрушення, що відбувалися на селі внаслідок їхньої діяльності¹⁰.

Пожвавлення дослідження кооперації відбулося в період перебудови, яке зумовлювалося хвилею розвитку кооперативного руху, що пройшла в СРСР; почастишали спроби розглянути її історію незаангажовано. Так, Б. Кругляк на фактичному матеріалі Київщини, Волині й Поділля

Петроград: Изд. т-во кооперативных союзов “Кооперация”, 1918.; Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика. – М.: Тип. Мамонтова, 1918.

⁶ Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні Харків: “Червоний шлях”, 1925.; Його ж. Начерк розвитку української споживчої кооперації (Дорадянська доба). – У 2 Ч. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – Ч.1.

⁷ Мохор П. Од Балліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. – К.: Видання Смілянського кооперативного технікума, 1924.

⁸ Лозовый А. Курс кооперации. Очерки истории и теории кооперации. – Б.м.: Пролетарий, 1927.; Балабанов Н. История рабочей кооперации в России. – М.: Экономическая жизнь, 1925.

⁹ Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации. – М.: Центросоюз, 1969.; Днепровский С.П. Кооператоры. – М.: Экономика, 1968.; Трапезников С. П. Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революциях. – М.: Мысль, 1963.

¹⁰ Гайдай Л. И. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906-1914 гг.): Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – К., 1978.; Її ж. Роль кооперації у розвитку капіталізму у селянських господарствах Правобережної України (1906-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1977. – № 4.

проілюстрував позитивну роль споживчих, сільськогосподарських кооперативів¹¹. Проблемам роботи установ дрібного кредиту присвячено праці А.П. Кореліна¹², який доводив їхню ефективність у справі підвищення купівельної спроможності населення.

Зі здобуттям Україною незалежності почалося активне дослідження кооперативного руху. Було розширено коло проблем, уведено в обіг багато нових джерел. У ряді досліджень із економічної історії України висвітлено соціально-економічні передумови розвитку кооперації¹³. Основні аспекти історії кооперативного руху за кордоном та в Україні, особливості діяльності споживчої кооперації висвітлили М. Бабенко, В. Галюк, С. Гелей, Р. Пастушенко¹⁴. Важливими є дослідження В. Марочка¹⁵, у яких приділено увагу різноманітним аспектам розвитку кооперативів. Дослідник зазначив, що дореволюційна кооперація мала ряд недоліків, однак, саме протягом цього періоду було закладено структуру й основні принципи її діяльності. У монографії І. Фаренія¹⁶ проаналізовано історію зародження й поширення кооперативних установ на території Наддніпрянської України.

На сучасному етапі захищено ряд дисертацій із історії кооперативного руху¹⁷. Кооперації Правобережжя присвячено дисертацію О. Двойнінової¹⁸.

---

¹¹ Кругляк Б.А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Респ. міжвідом. зб. /АН УРСР. Ін-т економіки; Редкол.: Т.І. Дерев'янкін (відпов. редактор) та ін. – К.: Наукова думка, 1989.

¹² Корелін А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в кон. XIX – нач. XX в. – М.: Наука, 1988.

¹³ Горенко Л.М., Присяжнюк Ю.П. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічне дослідження). – Черкаський інженерно-технологічний ін-т. – Черкаси: Сіяч, 1996; Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / Голова ред. ради: В.М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1.

¹⁴ Бабенко С.Г., Галюк В.Г., Гелей С.Д. та ін. Історія кооперативного руху. Львівська кооперативна академія. – Львів: Інститут українознавства Національної Академії Наук України, 1995.; Гелей С.Д., Пастушенко Р.Я. Теорія та історія кооперації: Підручник. – К.:Знання, 2006.

¹⁵ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) – К.:Kots Publishing, 1995.

¹⁶ Фаренія І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.

¹⁷ Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України. Зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ...канд. економ. наук. – Полтава, 1994.; Ярченко Ю. В. Історія сільськогосподарської кооперації України (1861-1920 рр.). Історіографічний аспект проблеми.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995.; Половець В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні.: Автореф. дис. ... доктора іст. наук. – К., 1997.; Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – поч. 30-х рр. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992.

¹⁸ Двойнінова О.В. Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 рр.): Дис. ...канд. іст. наук. – Луцьк, 2004.

Однак ця робота стосується тільки кооперативного руху в сільському господарстві, розгляд його починається з 1906 р. Практично недослідженим залишився період становлення кооперації, розвиток кооперативних установ у інших сферах економіки.

Окрему категорію досліджень становлять праці представників діаспори. За тематикою ці роботи можна поділити на дві групи: 1) роботи теоретичного характеру, в яких кооперація розглядалася під економічним кутом зору¹⁹; 2) розвідки, в яких приділено увагу історії практичної діяльності різних типів кооперативних установ²⁰.

Серед зарубіжних учених найбільшу увагу кооперативному рухові приділили російські науковці, що досліджують кооперативне законодавство, діяльність земств та кооператорів²¹. Викликає інтерес розвідка американського історика Я. Коцоніса²², який, на відміну від тези вітчизняних дослідників про те, що кооперація об'єднувала розрізнені верстви населення, висловив протилежну думку: дворянство та інтелігенція в середині кооперативів продовжували сприймати селянство як окрему неосвічену касту, закріплюючи цим самим його відокремленість.

Таким чином, історіографічний аналіз свідчить про те, що окремі сюжети задекларованої нами теми знайшли своє відображення у науковій літературі. Однак спеціальної роботи, що стосується розвитку кооперативного руху на Правобережжі у 1860-х – 1914 рр., ще не існує. Цим і зумовлене звернення автора до обраної для вивчення теми.

---

¹⁹ Мартос Б. Класифікація кооперативів. – Відбиток з Записок У.Г.А. в Ч.С.Р.; Піснячевський Д. Від капіталізму до кооперативізму. – Париж, 1945.

²⁰ Витанович І. Історія українського кооперативного руху: Із праць історично-філософської секції НТШ. – Н.-Й., 1964.; Бородаєвський С.В. Історія кооперації. – Прага, 1925.; Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України. – Мюнхен: Український Вільний Університет, факультет права і суспільно-економічних наук, 1966.

²¹ Корелин А.П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт // Отечественная история. – 1996. – № 2.; Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. – Иваново, 1994.; Земское самоуправление в России, 1864-1918: в 2 кн. / Отв. ред. Н.Г. Королева; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2005. – Кн. 2.: 1905-1918. – 2005.; Кабанов В.В. Кооператоры России: штрихи к портретам // Кооперация. Страницы истории. Вып. IV / Отв. ред. д.э.н. Н.К. Фигуровская. Ученый секретар Е.Н. Козлова. – М.: Институт экономики РАН, 1994.

²² Коцонис Я. Как крестьян делали отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861-1914 / Авторизованный пер. с английского В. Макарова. – М.: Новое литературное обозрение, 2006.

У другому підрозділі “Джерельна база та методи дослідження” проаналізовано джерельну базу дослідження, обґрунтовано його методологію.

Згідно з сучасною класифікацією, залучені нами до дисертації джерела можна поділити на такі групи: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація; 3) періодична преса; 4) статистичні матеріали; 5) документи особистого походження²³. Враховуючи специфіку теми дисертації, доцільно виділити шосту групу джерел – праці теоретиків і учасників кооперативного руху.

До першої групи – законодавчих актів – належать документи, що містяться у “Повному зібранні законів Російської імперії”²⁴, типові статuti²⁵. Їх аналіз дозволив з’ясувати юридичні обставини, в яких функціонували кооперативні установи, завдання та функції останніх.

Другу групу джерел, найчисельнішу, становить діловодна документація, яка в основному зберігається в архівах. Нами опрацьовано 188 справ, що перебувають у 25 фондах 8 архівів: Центральному державному історичному архіві у місті Києві (ЦДІАК України), Державному архіві Житомирської області (ДАЖО), Державному архіві Вінницької області (ДАВО), Державному архіві Київської області (ДАКО), Державному архіві Хмельницької області (ДАХО), Кам’янець-Подільському міському державному архіві (КПМДА)²⁶, Державному архіві міста Києва (ДАМК), Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Значну частину документів уведено до наукового обігу вперше.

До діловодних документів належать матеріали канцелярій генерал-губернатора й губернаторів, поліції: звіти губернаторів про соціально-економічне становище краю (ф. 442 “Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора” ЦДІАК України), звіти повітових справників про збір відомостей стосовно кооперативів (ф. 228

---

²³ Голиков А.Г., Круглова Т.А. Источниковедение отечественной истории / Под общей редакцией профессора А.Г. Голикова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000.

²⁴ Положение об учреждениях мелкого кредита (1 июля 1895 г.) // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание третье. – 1895. – Т. XV. – СПб., 1899.

²⁵ Устав трудовой артели. – К.: Типография Наследн. К. Круглянского, 1914.

²⁶ Більшість справ фонду 228 (Канцелярія Подільського губернатора) були пошкоджені в результаті пожежі у 2003 році. Робота з ними проводилась дослідником у 2000-2001 роках.

“Канцелярія Подільського губернатора” КПМДА і ф. 301 “Подільське губернське жандармське управління” ЦДІАК України). Значний інтерес становлять циркуляри, звіти та листи, що стосувалися діяльності лівих політичних партій (фонди ЦДІАК України: 274 “Київське губернське жандармське управління”, 276 “Південно-Західне районне охоронне відділення”, 1335 “Волинське губернське жандармське управління” тощо).

Важливу групу ділових документів становлять матеріали кооперативних установ: це справи про відкриття товариств, їхні звіти, що зберігаються у ЦДІАК України (ф. 442), ДАЖО (ф. 329 “Волинське губернське у справах про товариства й союзи присутствіє”), ДАКО (ф. 1 “Київське губернське правління”), ДАХО (ф. 629 “Подільське губернське у справах про товариства присутствіє”). Особливістю матеріалів ДАЖО і ДАКО є те, що тут міститься ряд справ про кооперативи, створені за участю організацій чорносотенців.

Наступний масив документів – матеріали земств (доповіді земських інструкторів, протоколи й акти ревізій кооперативних установ). Сюди належать опубліковані²⁷ та неопубліковані матеріали. Останні, зокрема, зберігаються у ДАЖО (ф. 183 “Волинська губернська земська управа”, ф. 352 “Урядовий агроном Волинської губернії”), ДАВО (ф. 255 “Вінницька повітова земська управа”, ф. 62 “Вінницьке відділення Державного банку”), ДАКО (ф. 1239 “Київська повітова земська управа”), ДАМК (ф. 161 “Київський союз установ дрібного кредиту”).

Третя група джерел – періодична преса. У роботі використано 24 видання, серед яких можна виділити дві категорії: кооперативні (“Наше дело”, “Муравейник-Комашня”, “Вестник кооперации”, “Кооперативная жизнь” тощо) та некооперативні. Опрацьовуючи останні, потрібно враховувати їхнє спрямування, оскільки від цього залежало ставлення їх до кооперативного руху. Відповідно можна виділити офіційну пресу (“Торгово-промышленная

---

²⁷ Краткий очерк мероприятий Киевского губернского Земства по улучшению сельского хозяйства с 1904 по 1907 год. Составлен к Киевскому чрезвычайному губернскому земскому собранию апрельской сессии 1908 г. – К.: Экономический отдел Киевской губернской земской управы, 1908.

газета”), пресу органів місцевого самоврядування (“Киевская земская газета”, “Экономическая жизнь Подолии”), видання політичних партій чи організацій (які за ідеологічним спрямуванням поділяються на соціалістичні (“Знамя труда”), консервативні (“Почаевские известия”, “Почаевский листок”), ліберальні (“Киевская мысль”)). Окремий вид становить українська преса, що розвивалася на національному ґрунті та видавалася переважно українською мовою (“Рілля”, “Засів”, “Рада” тощо).

Варто відзначити, що майже всі публікації у пресі стосувалися періоду піднесення кооперативного руху. До періоду становлення кооперації належить тільки архівна справа Інституту рукописів НБУВ (ф. 290 “Всеукраїнський Центральний кооперативний музей”) із виписками з газет “Правительственный вестник”, “Киевлянин” і “Киевский телеграф”.

Четверту групу джерел становлять статистичні видання, із яких опрацьовано “Отчеты о состоянии кредитных и ссудо-сберегательных товариществ”, “Списки сельскохозяйственных обществ”. Близьким до статистичних матеріалів є збірник “Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год”. Статистичні матеріали містяться також у земських виданнях.

П’ята група документів – матеріали особистого походження. Вона є найменшою, оскільки до неї належить тільки одна справа ЦДІАК України фонду 1235 “Грушевські – історики, лінгвісти”, у якій – кілька листів Миколи Стасюка до М. Грушевського, де він повідомляв про свої дослідження кооперативного руху й діяльність на “кооперативній ниві”.

Шосту групу джерел становлять праці теоретиків і практиків кооперативного руху, партійних діячів. Це, зокрема, твори М. Драгоманова, М. Зібера, О. Юркевича, В. Доманицького М. Туган-Барановського, О. Чаянова тощо. Для з’ясування взаємовідносин кооперативів і політичних партій було проаналізовано праці ідеолога більшовицької фракції РСДРП В. Леніна та теоретика Партії соціалістів-революціонерів В. Чернова.

Таким чином, наведений огляд джерел засвідчив наявність значної джерельної бази для виконання поставлених під час дослідження завдань. Кожна із груп документів має свої особливості, вимагає критичного осмислення. Тільки комплексний аналіз джерел, їх порівняння дозволяє показати цілісну картину розвитку кооперативного руху Правобережної України в означений період.

Методологічну основу дисертації складають принципи об'єктивності, історизму та комплексності. Це дозволило викласти матеріал у структурно завершеній формі, з'ясувати умови виникнення подій, їх розвиток та встановити причинно-наслідкові зв'язки, розглянути тему системно й цілісно. Нами були використані загальнонаукові методи (метод логічного аналізу, синтезу, класифікації та узагальнення, індукції й дедукції), а також спеціальні: проблемно-хронологічний – при викладі фактів у хронологічній послідовності, статистичний – при складанні таблиць і обробці цифрових даних, порівняльно-аналітичний – при порівнянні соціально-економічних передумов розвитку кооперації Правобережжя із факторами, характерними для Російської імперії загалом, при розгляді особливостей різних видів кооперації; метод періодизації дозволив виділити певні хронологічні періоди у розвитку кооперативного руху Правобережжя.

Другий розділ **“Передумови розвитку кооперації у Правобережній Україні”** містить три підрозділи. У першому підрозділі **“Соціально-економічні передумови розвитку кооперації”** проаналізовано соціальні та економічні фактори, які впливали на розгортання кооперативного руху. Підкреслено, що його розвиток відбувався під впливом загальноімперських соціально-економічних процесів, а також місцевих специфічних рис. Поштовхом до появи кооперативів стала селянська реформа 1861 р., яка стимулювала розвиток капіталізму в Російській імперії. Малоземелля, засилля оренди й суборенди, лихварство і посередництво, що були особливо властиві для Правобережжя, погіршували соціально-економічне становище населення. Дефіцит коштів, дорожнеча й

низька якість товарів у магазинах, необхідність інтенсифікації селянського й поміщицького господарства, потреба підвищення конкурентоздатності сільськогосподарських галузей, що становили спеціалізацію економіки Правобережної України, спонукали до створення різних видів кооперативів. Правобережжя мало ряд особливостей: майже повна відсутність общини, внаслідок чого селянство було більш самостійним; висока щільність населення, аграрне перенаселення зумовлювали значну густоту кооперативної мережі; належність краю до смуги єврейської осілості: селяни прагнули захиститися від шахрайських методів збагачення, застосовуваних євреями. Все це спонукало населення створювати кооперативи. Істотно стимулювала кооперативний рух столипінська аграрна реформа, яка підвищувала інтерес сільських господарів до кооперативних установ, розширювала можливості вступу до них.

Разом із тим, до факторів, що гальмували розвиток кооперації, варто зарахувати неосвіченість селянства, його обмеженість у правах, деякі риси менталітету українських землеробів (консерватизм, байдужість до громадського життя, абсолютизація важкої фізичної праці) тощо.

У другому підрозділі **“Законодавство про кооперацію”** проаналізовано законодавчу політику російського уряду в галузі кооперації. Розуміючи, що кооперативні установи є одним із дієвих засобів стимулювання економічного розвитку країни, уряд розробляв для них певну законодавчу базу. Регламентування діяльності кредитних, споживчих сільськогосподарських, виробничих та інших видів кооперативних установ знаходило відображення в окремих положеннях та статутах. Разом із тим, побоювання властей щодо виходу кооперації з-під їхнього контролю призводили до ряду обмежень її діяльності та недоліків у нормативних документах. Панувала відомча розрізненість підпорядкування кооперативів. Ці фактори негативно позначалися на розвитку кооперативного руху Правобережжя.

Певний вплив справили нормативні акти, які звужували права єврейського населення, зокрема можливості його вступати до кооперативів, а також розпорядження стосовно обмеження участі в кооперативних установах освітян та духовенства.

У третьому підрозділі **“Суб’єктивний чинник у кооперативному русі: етносоціальний та персональний склад кооперативів”** розглянуто національний та соціальний склад кооперативів, а також діяльність визначних кооператорів Правобережжя. Найчисельнішим учасником товариств було селянство. Загалом, кожен із видів кооперативів мав свої особливості. Так, споживча кооперація була необхідною для малозабезпечених верств населення, ощадно-позичкові товариства найбільше підходили для заможного й середнього класу, а для бідних верств, які не мали капіталу для внесення паїв, створювалися кредитні безпайові товариства. До лав сільськогосподарських товариств та громад спочатку вступали землевласники та заможні селяни, а зі зменшенням розмірів вступних внесків розширився доступ бідним верствам населення.

Національний склад кооперативів простежено на прикладі Подільської губернії. Використані дані є неповними (за браком відповідних), проте дозволяють з’ясувати наступні загальні тенденції: в споживчих та кредитних (безпайові) товариствах більшість належала українцям (більше 90%). В ощадно-позичкових кооперативах третину складали євреї: вони були більш заможними і мали кошти для сплати паїв. Третю чисельну групу становили поляки: 6,4% у споживчих товариствах, 4,8% – в ощадно-позичкових і 1,4% – у кредитних.

Ефективний розвиток кооперативної справи став можливим завдяки теоретичній та практичній допомозі сподвижників-кооператорів. Вони належали переважно до лівого та ліберального суспільно-політичних таборів, що позначилося на їхніх економічних поглядах. Це, зокрема, громадівці (М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Зібер), українські соціал-демократи (М. Порш, Л. Юркевич, М. Стасюк, Б. Мартос). Цінними є теоретичний

доробок і практична допомога В. Доманицького, Й. Юркевича, Х. Барановського, Й. Волошиновського, І. Зборовського та інших.

Третій розділ **“Становлення і розгортання кооперативного руху на Правобережжі”** складається з двох підрозділів. У першому підрозділі **“Становлення кооперації у 1860-ті – 1904 рр.”** проаналізовано становлення перших кооперативних установ. Першим кооперативом на Правобережжі стало Київське споживче товариство (1868 р.), згодом виникли споживчі кооперативи в інших містах. Їх поява зумовлювалася не економічними причинами, а ідеологічними: кооператорів приваблювала ідея спільної праці. Сільські товариства протягом окресленого періоду мали характер товариських крамниць, створених за ініціативою місцевого начальства. Без належного економічного підґрунтя і міські, і сільські споживчі кооперативи невдовзі розпадалися.

Ощадно-позичкові товариства почали створюватися у 70-х рр. XIX ст. за ініціативою й на кошти поміщиків. На відміну від споживчих, серед ощадно-позичкових траплялися доволі міцні кооперативи. Проте їхні члени були далекими від кооперативних ідей, об'єднувалися заради отримання прибутків. Часто такі установи перетворювалися на сільські банки. Протягом цього часу поміщиками було створено сільськогосподарські громади, які відігравали досить помітну роль у розвитку аграрної сфери краю.

У період становлення кооперації виникли також артїлі.

У другому підрозділі **“Кооперативний рух на Правобережжі в період його розгортання (1905-1907 рр.)”** охарактеризовано зрушення, які відбулися в кооперативному русі протягом вказаного періоду. Однією з найвагоміших причин активного розгортання кооперації стала революція 1905-1907 рр. Наляканий політичним рухом, уряд намагався спрямувати енергію населення в економічне русло. Урядові нормативно-правові акти заохочували створення кооперативів, полегшували порядок їх відкриття. Збільшення кількості товариств зумовлювалося також економічними

чинниками (зростанням цін, неврожаєм), запровадженням столипінської аграрної реформи.

Новим явищем стало зростання інтересу до кооперації з боку політичних партій, які по-різному оцінювали її значення: одні повністю підтримували її (Українська народна партія, ПСР, чорносотенці); інші ставилися обережно, вважаючи, що кооперативний рух не може спричинити кардинальних позитивних змін у суспільстві, але є важливим засобом формування в населення навичок громадської діяльності (РСДРП).

Протягом зазначеного періоду кооперація стала масовою, оскільки до неї активно долучилися інтелігенція (як основний пропагандист кооперативних ідей) та селянство, яке стало найчисельнішим її учасником.

Четвертий розділ **“Розвиток кооперації Правобережної України у період її піднесення (1908-1914 рр.)”** складається з трьох підрозділів. У першому підрозділі **“Практична діяльність кооперативів у період піднесення”** проаналізовано здобутки й недоліки в роботі товариств, їх роль у покращенні матеріального становища населення. Так, споживчі товариства ефективно знижували ціни на товари широкого вжитку, кредитні й ощадно-позичкові надавали позики, більшість із яких мала продуктивний характер, здійснювали посередницькі операції. Сільськогосподарські кооперативи поділялися на місцеві (селянські) й центральні (в основному поміщицькі), універсальні й спеціалізовані. Специфічною формою сільськогосподарської кооперації Поділля були гуртки. Найменшого поширення на Правобережжі набули трудові артілі, які найкраще розвивалися в містах.

Попри вагому роль кооперативів в економічному житті, їх діяльності були притаманні численні недоліки: у споживчих товариствах – торгівля в кредит; кредитних і ощадно-позичкових – порушення умов надання позик. Спільними для всіх видів кооперативів були дефіцит пайового капіталу, зловживання з боку членів правління, порушення в діловодстві тощо.

У другому підрозділі **“Об’єднавчі тенденції в кооперативному русі Правобережжя”** проаналізовано консолідацію товариств, що виявилася у створенні союзів, проведенні нарад та з’їздів. Найбільшими спілками на Правобережжі були Київський союз споживчих товариств та Київський союз установ дрібного кредиту. Діяльність першого з ряду об’єктивних і суб’єктивних причин була невдалою. Другому, попри ряд перешкод, вдалося розгорнути значні операції й стати фінансовим центром усієї Наддніпрянщини.

Розвитку кооперації сприяло проведення місцевих і губернських з’їздів. Визначною подією став II Всеросійський кооперативний з’їзд, що відбувся влітку 1913 р. в Києві. На ньому вперше відкрито виявилися національні особливості кооперації різних регіонів імперії, зроблено важливий крок у напрямку становлення української кооперації як самостійної економічної сили.

У третьому підрозділі **“Роль земських установ у розвитку кооперації”** висвітлено сприяння останніх кооперативному рухові. Незважаючи на те, що у Правобережній Україні земства з’явилися пізніше, ніж в інших районах Російської імперії (1904 р), результативність їхньої допомоги кооперації не поступалася іншим губерніям. Земські установи здійснювали інструкторську, просвітницьку, дослідницьку роботу, організували виставки, надавали послуги субсидування, кредитування та страхування. Зауважимо, що таке співробітництво було взаємовигідним: земські заходи були більш ефективними за умови участі в них товариств. У кооперативній діяльності активно виявили себе земські працівники: на Київщині – М. Бойков, К. Михайлюк, на Поділлі – В. Ворников, Р. Реннінг, на Волині – П. Колісник, П. Батієвський та інші.

Слід зазначити, що земській роботі були притаманні певні недоліки. Наприклад, надмірна опіка, коли управи й каси дрібного кредиту мимоволі перешкоджали створенню кооперативних союзів, виконуючи їх функції. Іноді

спостерігалось захоплення одним видом кооперації, тоді як інші залишалися поза увагою.

У результаті проведеного наукового дослідження автор вносить на захист наступні **висновки і положення**:

1. Аналіз історіографії засвідчив, що наукова розробка обраної теми є недостатньою у зв'язку з відсутністю комплексного спеціалізованого дослідження з історії кооперативного руху Правобережної України у 1860-ті – 1914 рр. Використана джерельна база є досить репрезентативною для досягнення поставленої мети й реалізації дослідницьких завдань.

2. Поява кооперації на Правобережжі була зумовлена низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників. Вагоме місце посідали соціально-економічні фактори, що склалися у другій половині ХІХ століття внаслідок реформи 1861 р., а також столипінської аграрної реформи. На кооперативний рух впливали також специфічні риси соціально-економічного розвитку правобережних земель. Це, зокрема, малоземелля, наявність значного відсотка поміщицького землеволодіння, аграрне перенаселення, засилля кабальної оренди й лихварського кредиту тощо.

3. Діяльність кооперативних установ проходила в рамках законодавчих актів, що приймалися офіційною владою для всієї Російської імперії. Оскільки в краї гостро стояло національне питання, на розвиток кооперативного руху впливали відповідні законодавчі норми (наприклад, юридичні обмеження для польського і єврейського населення).

4. Важливою передумовою кооперативного руху виступив суб'єктивний фактор. За соціальним складом кооперація була загалом селянською, проте, до товариств вступали середні та великі землевласники, ремісники, кустарі. Основну частку в кооперативах становили українці. В ощадно-позичкових товариствах, на відміну від інших форм кооперації, значний відсоток належав євреям. Особливу роль у розгортанні кооперативного руху відіграла інтелігенція, яка брала участь як у розробці теоретичних засад, так і в практичній діяльності товариств. Суттєвий вплив

справили як теоретики (М. Туган-Барановський), так і практики кооперації (В. Доманицький, Й. Волошиновський, А. Яблоновський та інші).

5. Сукупність дослідженого матеріалу дозволила різнобічно проаналізувати розвиток кооперативного руху на Правобережжі та розробити його періодизацію. Нами виділено три періоди: становлення (60-ті рр. ХІХ ст. – 1904 р.), розгортання (1905-1907 рр.) та піднесення (1908-1914 рр.). Крім того, проаналізовано особливості розвитку різних видів кооперативних установ протягом цих етапів. З'ясовано, що найбільшого поширення у краї набули споживчі, кредитні та ощадно-позичкові товариства, менше було сільськогосподарських кооперативів та артілей.

6. На Правобережжі кооперативний рух розпочався у кінці 60-х рр. ХІХ ст. із виникненням споживчих товариств. Вони проіснували недовго, оскільки були нав'язані згори. Більш успішною була діяльність перших ощадно-позичкових та сільськогосподарських кооперативів, які організовувалися під покровительством поміщиків. Загалом для періоду становлення характерним було нерозуміння суті кооперації: в товариствах убачали засіб для заробітку коштів, а не самопомоги.

7. Революція 1905-1907 р. і столипінська аграрна реформа надали кооперативному рухові “нового подиху”. До нього активно включилося селянство. Стрімко зросла кількість товариств. Разом із тим, часто кооперативи створювалися без усвідомлення їхнього справжнього значення, а під впливом революційних подій, через що вони були слабкими.

8. У 1908 р. наступив якісно новий період, для якого характерний більш грамотний підхід до реалізації кооперативних ідей. Важливим для підвищення ефективності роботи товариств стало об'єднання їх у союзи. Останні мали місце в тих галузях кооперації, що набули найбільшого поширення й найвищого рівня розвитку: кредитній та споживчій.

9. Кооперація цікавила і тогочасні політичні партії, про що свідчить зміст їхніх програмних документів. Так, партія есерів вважала кооперацію одним із елементів майбутнього соціального устрою. РСДРП вбачала в

кооперативах лише засіб, за допомогою якого трудівники могли здобути навички самодіяльності, щоб використати їх у майбутньому в класовій боротьбі. Українські соціал-демократи вважали, що кооперативи не відволікали робітників від політичної та економічної боротьби, а навпаки, сприяли їй. У плані практичної роботи найбільш помітним на Правобережжі був “Союз русского народа”, який організовував кооперативи (найактивніше – на Волині). Політизація кооперативів негативно позначалася на їхній діяльності, оскільки посилювала недовіру з боку влади, змушувала служити не економічним, а політичним цілям. Тому самі кооператори виступали за незалежність об’єднань від різних політичних сил.

10. Своїм піднесенням на якісно новий щабель розвитку кооперативний рух значною мірою завдячував діяльності земських установ, які надавали як теоретичну, так і практичну допомогу. Проте земській роботі були притаманні певні недоліки: безсистемність у проведенні кооперативних заходів, брак коштів на їх реалізацію, надмірна опіка тощо.

11. Загалом кооперація була важливим елементом економічного та громадського життя Правобережної України. Вона надавала суттєву економічну допомогу, сприяла підвищенню освітнього рівня, поліпшенню добробуту населення. Кооперативні установи здійснили певний внесок у піднесення національної свідомості. Варто зазначити, що ідеї національної кооперації були ближчими освіченій інтелігенції, а селяни цікавилися, здебільшого, соціальними питаннями. Разом із тим, кооперативи формували в селянства навички самоврядування, пробуджували інтерес до громадського життя.

Основний зміст дисертації викладено у таких публікаціях автора:

1. Демидас Ю.І. “Селянству потрібні “Земля і воля”...” (Аграрна програма есерів на сторінках газети “Революционная Россия”) // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 2 (4). – С.70-79. (у співавторстві).

2. Демидас Ю.І. Законодавство Російської імперії з кооперації (друга половина XIX ст. – 1917 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів та аспірантів. – Вип. 2.: В 2-х томах. – Т.1. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2003. – С.122-124.

3. Демидас Ю.І. Кооператори Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – 440 с. / Студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля. – Т. 2. – С. 329-335.

4. Демидас Ю.І. Кооператори Правобережної України кінця XIX – початку XX ст. // Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих науковців 10-11 травня 2006 року, м. Рівне. – Рівне: РДГУ, 2006. – С. 182-185.

5. Демидас Ю.І. Кооперація і земські установи Київської губернії на початку XX ст. // Сучасність, наука, час. Взаємодія та взаємовплив. Матеріали другої всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 22-24 листопада 2006 року. – Київ: Інститут наукового прогнозування, Кримський інститут економіки та сільськогосподарського права (Севастопольська філія), ТОВ “ТК Меганом”, 2006. – Ч. 2. – С. 1-2.

6. Демидас Ю.І. Матеріали Кам'янець–Подільського міського державного архіву та їх роль у вивченні кооперативного руху в Подільській губернії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука/ – Вінниця, 2005. – С. 365-368.

7. Демидас Ю.І. Революція 1905-1907 років і розвиток кооперативного руху в правобережній Україні // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Київ-Хмельницький, 2005. – С. 184-191.

8. Демидас Ю.І. Розвиток кредитної кооперації в Подільській губернії у другій половині XIX – першій половині XX ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: О.М. Завальнюк (відповідальний редактор), Л.В.Баженов, І.С.Винокур та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 235-247.

9. Демидас Ю.І. Розвиток кредитної кооперації в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – на початку XX ст. – Київ: Інститут історії України, 2004. – Випуск VII. – С.73-85.

10. Демидас Ю.І. Споживча кооперація в Подільській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.12. – С.325-336.

11. Демидас Ю.І. Участь “Союзу руського народу” в кооперативному русі Правобережної України // Україна наукова. Матеріали другої всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 21-23 грудня 2006 року. – Київ: Інститут наукового прогнозування, Кримський інститут економіки та сільськогосподарського права (Севастопольська філія), ТОВ “ТК Меганом”, 2006. – Ч. 3. – С. 20-21.

АНОТАЦІЇ

Магась-Демидас Ю.І. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2008.

У дисертації комплексно досліджено кооперативний рух на території Київської, Подільської та Волинської губерній у 1860-х – 1914 рр. На основі всебічного аналізу широкого кола архівних джерел та наукової літератури з'ясовано соціально-економічні та організаційно-юридичні передумови

розвитку кооперації, досліджено етносоціальний та персональний склад товариств, практичну діяльність кооперативів та їх об'єднань. Розкрито політику органів державної влади і земств, ставлення до кооперації політичних партій. Зроблено висновок, що кооперація відіграла помітну роль в економічному й громадському житті Правобережжя, сприяла покращенню матеріального становища населення й підвищенню його культурного рівня.

Ключові слова: кооперативний рух, кооперація, кооператив, споживче товариство, ощадно-позичкове товариство, кредитне товариство, артіль, сільськогосподарське товариство, сільськогосподарська громада.

Магась-Демидас Ю.И. Кооперативное движение Правобережной Украины в 1860-е - 1914 годы. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого. – Черкассы, 2008.

В диссертации всесторонне исследовано кооперативное движение на территории Киевской, Подольской и Волынской губерний в 1860-х – 1914 гг. Анализ историографии показал, что научная разработка данной темы является недостаточной в связи с отсутствием специального исследования. Учитывая это, на основе использования широкого круга архивных источников и научной литературы автором осуществлен комплексный анализ представленной темы.

В диссертации рассмотрены социально-экономические предпосылки возникновения кооперативного движения. Среди них выделены процессы, характерные в целом для Российской империи, а также особенности развития правобережных украинских земель. Исследован этносоциальный и персональный состав обществ, раскрыта роль субъективного фактора в развитии кооперативного движения. В ходе анализа нормативно-правовой базы кооперативов выяснено, что ей была свойственна излишняя регламентация. Раскрыта политика государственных органов, которая имела

двойственный характер: власть понимала позитивную роль кооперативных обществ в подъеме экономики государства, но жестко контролировала их, пытаясь не допустить превращения экономических объединений в общественно-политическую силу. Проанализированы отношения к кооперации политических партий, а также практическая работа, которую они осуществляли в данном направлении на Правобережной Украине. Особое внимание уделено различным аспектам деятельности кооперативов (потребительских, кредитных, сельскохозяйственных и артелей) и их объединений. Рассмотрена деятельность земств; в частности обращено внимание на то, что земские мероприятия стали катализатором подъема кооперативного движения, но имели ряд недостатков. Сделан вывод о том, что кооперация играла заметную роль в экономической и общественной жизни Правобережной Украины, способствовала улучшению материального положения населения и повышению его культурного уровня.

Ключевые слова: кооперативное движение, кооперация, кооператив, потребительское общество, ссудо-сберегательное товарищество, кредитное товарищество, артель, сельскохозяйственное общество, сельскохозяйственное товарищество.

Magas-Demydas Y.I. Cooperative Movement on the Territory of the Right-Bank Ukraine in 1860-1914. – Manuscript.

Candidate dissertation in history of Ukraine (07.00.01). Cherkasy Bohdan Khmel'nytskyi national university. – Cherkasy, 2007.

The dissertation centers on the complex investigation of the cooperative movement on the territory of Kyiv, Podil and Volyn province in 1860-1914. Social, economic, judicial and organizational preconditions of cooperation development are defined on the basis of the wide-range archive sources and literature. Ethnic and social staff as well as practical activity of the cooperative store and its unions is analyzed. State administration organs and zemstvos policy and political parties' attitude towards cooperation are studied.

The conclusion is that cooperation played a great role in economic and public life on the Right-Bank Ukraine and contributed much to the success of economic conditions of the population and its cultural level development.

Key words: cooperative movement, cooperation, cooperative store, consumer association, savings association, credit association, artel, agricultural association, agricultural society.